

Король Л. Д.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ТА ФАКТОРИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ

Стаття містить огляд визначальних факторів формування національного характеру у працях дослідників українського народу. Виділяються такі детермінанти становлення українського етнопсихологічного типу, як географічна, природна, геопсихічна, історична, культурна, соціальна тощо, а також подається їх характеристика в інтерпретації українських вчених.

Статья содержит обзор определяющих факторов формирования национального характера в трудах исследователей украинского народа. Выделяются такие детерминанты становления украинского этнопсихологического типа, как географическая, природная, геопсихическая, историческая, культурная, социальная, а также предлагается их характеристика в интерпретации украинских учёных.

The article contains the review of the defining factors of the national character formation analysed by Ukrainian researchers. Such determinants of the formation of the ethnic and psychological Ukrainian type as geographical, natural, geopsychological, historical, cultural, and social have been considered and their characteristics in interpretation of Ukrainian scientists have been given.

Питання дослідження національного характеру завжди набуває особливої актуальності, коли народ переживає певний переломний етап своєї історії та розвитку. Саме в такому становищі опинилося сучасне українське суспільство. Тому осмислення подібної проблематики може стати поштовхом до консолідації української нації.

Хоча існує відносно невелика кількість праць стосовно вивчення національного характеру українського народу,

проте не слід заперечувати чи симпліфікувати вклад тих вчених, які не лише доповнювали закордонні студії, але зробили основний акцент на дослідженні та описі українських психологічних рис.

Дослідженню окремих характеристик українського національного характеру були присвячені праці Г. Ващенко, М. Костомарова, О. Кульчицького, І. Мірчука, Є. Онацького, О. Потєбні, І. Рибчина, М. Сумцова, В. Липинського, Б. Цимбалістого, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, Ю. Липи, Я. Яреми, В. Яніва А. Бичко, І. Бичко, І. Старовойта, П. Гнатенка, Х. Василькевича, А. Швецової та інших вчених.

Беззаперечною є думка стосовного того, що проаналізувати феномен національного характеру та зрозуміти „душу” української нації можна лише за умови детального вивчення усієї багатоаспектності чинників, що зумовили процес етнопсихогенезу українців.

Метою даної статті є спроба синтезувати думки та ідеї дослідників українського національного характеру стосовно основних чинників його формування.

Так, один з відомих українських вчених Д. Чижевський дотримувався ідеї, що аналіз національного характеру української нації не може бути цілісним (лише фрагментарним), оскільки містить у собі різноманітні психологічні та соціальні типи, місцеві відмінності та варіації.

У дослідженні національних характеристик українців вчений пропонував три способи: вивчення народної творчості, аналіз найяскравіших історичних епох та характеристики найвизначніших представників народу [8, 16]. Найкращим способом Д. Чижевський вважав перший, проте не заперечував про наявність певних труднощів.

У своїй концепції вчений, як і низка інших дослідників, стояв на позиції географічного детермінізму. Серед психологічних рис українців Д. Чижевський виділяє емоційність, сентиментальність, ліризм. Саме ці характеристики відображені в естетиці українського народного життя та обрядовості. Вчений також відзначає індивідуалізм, прагнення до свободи та схильність до сприймання новизни. У своєму аналізі Д. Чижевський намагається описати і негативні риси національного характеру, що проявилися у тенденціях до знищення як власних, так і чужих життєвих форм.

Усі дослідження в Україні стосовно національного характеру та етнопсихологічних аспектів в основному здійснювалися вченими-істориками, які надавали своїм описам філософського осмислення, не використовуючи при цьому психологічного термінологічного апарату. Відмінними у цьому плані є погляди О. Кульчицького, який мав інше бачення стосовно вивчення психології української нації.

Вчений пропонував застосування „методу генетичного досліджу”, який полягає в тому, що національні характеристики народу формувалися під впливом різних чинників. На його думку, можна виокремити шість формуючих чинників, а саме: расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні та доглибиннопсихологічний.

О. Кульчицький був переконаний, що “треба провести спроби прояснення генези психіки української людини так: 1) українська людина у своїй соматичній обумовленості. Соматично-расові чинники і соматичні аспекти української психіки; 2) українська людина у своєму географічному просторі (географічне середовище, що сформувало українську психіку, геопсихічні чинники й середовище, що сформувало українську психіку, геопсихічні чинники й геопсихічний аспект української психіки); 3) українська людина у своєму історичному бутті (вплив історичних подій та історичної дійсності на формування української людини, історичні чинники й історіософічний аспект української психіки); 4) українська людина в її суспільному житті (вплив притаманних для української дійсності форм групового життя на українську психіку, соціопсихічний чинник і соціопсихічний аспект української психіки); 5) українська людина в її культурному бутті (впливи окремих культур на українську психіку, культурно-морфічні чинники і культурно-морфічний аспект української психіки); 6) українська людина у своєму глибинно-несвідомому психологічному житті (глибинно-психічний аспект української психіки)” [5, 89-90].

Першим фактором у переліку О. Кульчицького є расовий (расово-психічний), вплив якого, на думку вченого, зумовлений пов'язаністю тіла (сома) та душі (психе) – „соматопсихічною” пов'язаністю. О. Кульчицький виділяє два основні расові елементи українського народу – динарський та

остійський, що мали вирішальне значення у процесі формування такої національної особливості, як примат почуттів над розумом та волею.

Геопсихічний фактор розглядається О. Кульчицьким у контексті впливу географічного середовища на становлення психічних характеристик української нації. На основі аналізу особливостей природно-географічного середовища різних регіонів України дослідник пояснює етнопсихологічні характеристики українців: відмінні географічні умови спричинили появу регіональних відмінностей у національному характері.

Актуальною у даному контексті є думка А. К. Бичко та І. В. Бичко: „... на світоглядно-ментальному рівні український національний характер виявляється у домінуванні в ньому екзистенціальних (орієнтованих на окремішнє людське існування в усьому розмаїтті його емоційно-психологічних виявів), мотивів, у плюралістичному (поліфонічному) баченні навколишнього світу, у діалогічному спілкуванні з природним і людським оточенням. Діалог з природним довкіллям виявляється в емоційно-шанобливому ставленні до землі, рідної природи в цілому і, як наслідок, надзвичайній працездатності і працелюбстві української людності... тривалі (ще з „кіммерійських” часів) проживання на межі воєнного кочового степу виробило у наших пращурів специфічне „екзистенціально-межове світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, пісенно-ліричне сприйняття довкілля, пріоритет „серця” над „головою” [1, 31].

Іншим не менш важливим чинником формування українського національного характеру в переліку О. Кульчицького є історичний. „Національний характер, – слушно зауважує І. Лисяк-Рудницький, – „тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично... Після того, як національний характер скристалізується, він звичайно виявляє чималу стабільність та уміння відкидати або асимілювати підривні впливи...” [4, 511].

Однією з істотних обставин, яка визначили специфіку національних рис, є розташування України „між Європою і

Азією", „між Заходом і Сходом". Саме таке географічне положення України зумовило наявність двох векторів впливу. Це підтверджують слова згаданого уже нами І. Лисяка-Рудницького: „Схід" євразійських номадів мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: по-перше, як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, по-друге, через сильну оборонну реакцію з боку українського народу. Проте це ще не робило самої України євразійською. Іншими словами, євразійська кочова стихія діяла на український народ ззовні, але вона не була „інтерналізована", вона не стала складовою частиною українського національного типу. Другий великий східний вплив, – грецька (візантійська) культурна традиція, – діяв зовсім відмінним способом: з середини, формуючи саму духовність суспільства" [4, 517].

У ракурсі психологічного дослідження національного характеру важливим є розгляд доглибиннопсихологічного фактора, на який звернув свою головну увагу О. Кульчицький. Суть цього чинника полягає у впливі несвідомого на становлення психологічного портрету нації. Дослідник розглядає „комплекс меншовартості" як властивий українській нації.

В. Янів, аналізуючи досягнення О. Кульчицького, зауважує: „у відомих історичних умовах було в Україні пригоже поле до постання комплексу меншwartості (політичне поневолення з заперечуванням донедавна права на мовну окремішність, з накиненою назвою малоросів). Знову ж розходження між відчуттями своєї власної особистої вартості, питоменне для одиниць (і спільнот) з багатим внутрішнім життям, і між постійними історичними невдачами всі наших збірних зусиль мусить надати певного спеціального забарвлення комплексові меншwartості, який перетворюється в комплекс кривди. Комплекс меншwartості збуджує тенденцію до надолуження – компенсації чи надкомпенсації, яка може йти в різних напрямках: або знецінювання об'єктивної дійсності й утечі в етично-ідилічне мрійництво з вірою в утопію, або насолоди в мазохістичному бажанні ореолу страждання, або агресивності з бажанням помсти, жорстокості, кривавої відплати" [5, 93-94].

Таким чином, підхід О. Кульчицького до аналізу національного характеру мав на меті простежити вплив чинників

різної природи на формування психологічних рис та особливостей українського народу. Проте найціннішим для нас є його дослідження психіки української нації та інтерпретація психологічних характеристик через призму вивчення впливу несвідомого як основного у процесі становлення української національності.

Іншим підходом серед наукових спроб дослідження факторів формування національного характеру був культурно-антропологічний підхід, запропонований Б. Цимбалістим, позитивом якого, на думку В. Яніва, є „пов'язаність з життям, отже емпіризм, бо дуже часто в дослідях духовності ми надто віддалювалися від живого матеріалу” [9, 103].

Вчений переконаний, що використання такого методу дає змогу досягнути процес формування національного характеру в його цілісності. Окрім того, подібний підхід дозволяє дослідити національну психіку з наукової точки зору, відкрити шляхи свідомого впливу на деформацію чи збереження певних національних рис.

Б. Цимбалістий висуває гіпотезу, що родина, яка репрезентує культуру певної етнічної спільноти, впливає на становлення та розвиток особистості у ранньому дитинстві, а саме на її характер, вдачу, ментальність тощо. Таким чином, спосіб родинного виховання нації виступає визначним чинником формування національного характеру.

Б. Цимбалістий підтримує ідею О. Кульчицького щодо існування шістьох чинників формування національного характеру. Проте він вказує на те, що у такій інтерпретації „всі фактори діють як якийсь фатум; одиниця є тільки пасивним рецептором їх впливання. Одні з них незмінні (географічне положення, клімат), інші змінюються дуже поволі і лише релятивно (історична доля, соціальна структура та ін.). Виходило б, що вдача і ментальність народу змінюються у дуже повільному ритмі. Але спостереження доказує, що крім порівнюючих сталих рис у вдачі, є такі, що виступають лише в якийсь історичний період” [6, 30].

Натомість Б. Цимбалістий ключову роль серед чинників формування національного характеру надає соціально-культурним. Йдучи за З. Фрейдом, Б. Цимбалістий припускав, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність та вдачу людини відбувається у її ранні роки

через родину, що відтворює культурне середовище етногрупи. Те, що є спільного у способі родинного виховання, і формує певні риси національного характеру [6]. Матріархат української родини безумовно здійснив свій вплив на становлення національного характеру. Результатом стало формування жіночих цінностей, перевагу жіночого начала в українському суспільстві.

Таким чином, дослідник вважає, що аналіз родинного життя є основним елементом вивчення національних характеристик. Б. Цимбалістий робить висновки про те, що структура української родини характеризується домінуючими матріархальними рисами – і саме вони є визначальними у формуванні національного характеру українців.

Б. Цимбалістий характеризує також негативні аспекти національних рис українців. Серед них він відзначає відсутність демократизму та рис, які є необхідними для процесів державотворення, а саме пошани до авторитету, почуття відповідальності, моральної відваги й справедливості, толерантності. „духу спільноти” тощо. До цього переліку він також додає „брак єдності у наших змаганнях, внутрішні спори й чвари, взаємне побороювання вичерпують національний організм, роблячи його нездібним до виконання важливих завдань” [7, 59].

На думку сучасної дослідниці М. П. Красковської, вивчення процесу формування специфічних рис національного характеру передбачає аналіз чинників, що зумовлювали задоволення вітальних потреб етносу впродовж історії його розвитку та становлення. Одним з таких факторів безумовно виступає географічний: „... зважаючи на те, що всі представники того чи іншого етносу жили в більш або менш однаковому природному середовищі і віддавались в більшій чи меншій мірі однаковому роду діяльності, то цілком природно, що у них сформувалися і схожі фізичні та психічні риси, котрі споріднювали їх між собою і одночасно відрізняли від інших етнічних спільнот” [3, 2].

Природні умови українського народу зумовили наявність „психіки землероба”, що лежить в основі національного характеру і основними компонентами якої є здатність до важкої праці, терплячість, пасивність, покірність долі, а також емоційне та естетичне сприйняття світу [3, 9].

Окрім того, аналізуючи психологічний портрет українця, дослідниця зауважує про значний вплив козацтва, результатом якого є палкий та буйний темперамент, хоробрість, витривалість, винахідливість, побратимство тощо.

Не менш важливими чинниками у цьому переліку М.П. Красковська називає фактори соціальні, а саме „рівень розвитку продуктивних сил, економічна і соціальна структура суспільства та економічні та соціальні відносини, що з них випливають національно-державний статус і політична система, в котрій формується та функціонує етнічна психологія, рівень розвитку культури, специфіка пануючої релігійної або світської ідеології і т ін.” [3, 6].

П.І. Гнатенко пропонує розгляд психологічних чинників у формуванні українського національного характеру. Вчений аналізує інтровертизм як визначальний фактор становлення специфічних психологічних характеристик українців. У той же час він зазначає, що не слід стверджувати, що українському суспільству характерним є виключно один тип культури – інтровертивний чи екстравертивний, оскільки: „Коли ми говоримо про інтровертивні чи екстравертивні суспільства, ми маємо на увазі суспільства зі сталими державними інститутами, уже сталою, сформованою державністю. Україна, як відомо, майже ніколи не мала своєї державності... У цій складній історичній ситуації говорити про якусь чистоту інтровертивного типу культури в Україні дуже важко” [2, 57].

Майже всі дослідники наголошують на таких рисах українського національного характеру, як сентименталізм, ліризм, прагнення до свободи, примат почуттів над розумом, інтровертизм тощо. Більшість вчених погоджуються з думкою, що в українському суспільстві переважає жіноче начало (матріархат родини), яке відіграє важливу роль у вихованні нації. В основі національного характеру українців лежить психіка землероба, яка проявляється у толерантності, покірності долі, емоційному та естетичному сприйнятті світу. Окрім того, козацтво також мало значний вплив на етнопсихогенез українців, що відобразилося у палкому темпераменті, пристрасності, ідеалі свободи, хоробрості, побратимстві, демократизмі.

Таким чином, визначальні риси українського суспіль-

ства, які ми сприймаємо як специфічні особливості національного характеру, зумовлені дією низки чинників упродовж усієї історії становлення етносу. Саме сукупна дія усіх чинників спричинила появу того феномену, який сьогодні ми називаємо українським національним характером.

Перспективою наступних наукових розвідок може виступити дослідження різних підходів до виокремлення компонентів українського національного характеру, а також аналіз цих компонентів.

Література

1. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко. – Дрогобич, 1997. – 115 с.
2. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К.: „ДОК – К”, 1997. – 116 с.
3. Загальний механізм формування і функціонування етнопсихології та специфіка його дії в українському суспільстві / М. П. Краковська. – Київ, 1995. – 18 с. – Деп. в ДАСНТІ 03.61.21, №1902-Ун 95.
4. Історія філософії України: хрестоматія: Навчальний посібник / [Тарасенко М. Ф., Русин М. Ю., Бичко А. К та ін.]; гол. ред. М. С. Тимошик. – Київ: Либідь, 1993. – 560 с.
5. Кульчицький О. Український персоналізм / Олександр Кульчицький. – Мюнхен-Париж, 1985. – 192 с.
6. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалістий // Українська душа. – Нью-Йорк, 1956. – С. 26-43.
7. Цимбалістий Б. Світла і тіні руху за патріархат / Богдан Цимбалістий // Матеріали Мирянських Конгресів та З'їздів УПСО. – Чикаго, 1981. – Ч. 1. – С. 51-70.
8. Чижевський Д. Українська філософія / Дмитро Чижевський // Філософські студії. – 1993. – № 1. – С. 48-157.
9. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів / Упоряд. М. Шафовал. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 314 с.